

Aynur CƏLİLOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: a.jalilova@folk.sciens.az

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.3.71>

HEYVANLARIN DİLİNİ BİLMƏ İNANCI İSLAM MÜQƏDDƏSLƏRİ KULTU KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: heyvanların dilini bilmə inancı, müqəddəslər kultu, vergi, ov əyəsi, sufi-mistik.

SUMMARY

BELIEF IN THE KNOWLEDGE OF ANIMAL LANGUAGE IN THE CONTEXT OF THE CULT OF ISLAMIC SAINTS

Among the main criteria of beliefs in hunting culture, a special place is occupied by knowledge of the language of animals. Faith is framed by thoughts and rituals associated with the deity in mystical and mythological senses. The semiotic understanding that we attribute to belief in the knowledge of animal language is characterized as a form of linguistic archetype. Hunters of the ancient world totemized animals, creating the belief that they have a language, just like humans. Knowledge of the language of animals is considered a gift from God, and mediocre sacred beings participate in this. Before the monotheistic religions, the serpent, the soldier of Erlik, the ruler of the world of the dead, performs the obreminary mission: the meat, saliva and oil of the snake play a key role in revealing the secrets of the invisible world. Over time, polytheistic religions were replaced by monotheism, as a result of which the mythological thinking of people changed: with the advent of Islam, the function of the serpent passed to the prophets, imams, saints and Sayyids. Images that speak the language of animals acquire the status of patrons, but not all of them, but only saints, imams and sayyids are included in the cult of animal patrons. They protect animals, heal their wounds, talk to animals and relieve them of pain, take them away from hunters, punish the guilty, turn houses and courtyards into shelters for hunting animals, etc. Faith has firmly established itself in Azerbaijan, the Caucasus, Anatolia, Iraq, Central Asian Turks and Siberian Tatars, becoming one of the main factors in the formation of the cult of Islamic saints.

Keywords: belief in knowledge of animal language, cult of saints, gift, hunting, Sufi-mystical

РЕЗЮМЕ

ВЕРА В ЗНАНИЕ ЯЗЫКА ЖИВОТНЫХ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТА ИСЛАМСКИХ СВЯТЫХ

Среди основных критериев верований в охотничьей культуре, особое место занимает знание языка животных. Вера обрамлена мыслями и ритуалами, связанными с божеством в мистическом и мифологическом смыслах. Семиотическое понимание, которое мы приписываем вере в знание языка животных, характеризуется как форма языкового архетипа. Охотники древнего мира тотемизировали животных, создавая веру в то, что и у них есть язык, как и у людей. Знание языка животных считается Божьим даром, и в этом участвуют посредственные сакральные существа. До монотеистических религий,

обременительную миссию выполняет змей, солдат Эрлика, правителя мира мертвых: мясо, слюна и масло змеи играют ключевую роль в раскрытии тайн невидимого мира. Со временем многобожные религии были заменены монотеизмом, в результате чего изменилось и мифологическое мышление людей: с появлением ислама, функция змея перешла к пророкам, имамам, святым и сейидам. Образы, владеющие языком животных, приобретают статус покровителей, но не все из них, а только святые, имамы и сейиды входят в культ покровителей животных. Они защищают животных, залечивают их раны, разговаривают с животными и избавляют их от боли, отбирают у охотников, наказывают виновных, превращают дома и дворы в приюты для охотничьих животных и т. д. Вера прочно утвердилась в Азербайджане, на Кавказе, в Анатолии, Ираке, у среднеазиатских турок и у сибирских татар, став одним из основных факторов формирования культа исламских святых.

Ключевые слова: вера в знание языка животных, культ святых, дар, охота, суфийско-мистический.

Azərbaycan folklorunda danışan heyvanlar insanların animistik və şamanist görüşlərinin təzahürüdür. Miflərdə göy cisimləri, yer cisimləri, təbiət qüvvələri, 3-cü dünya məxluqları, o cümlədən heyvanlar danışan, insani keyfiyyətlər əxz edən varlıqlar kimi göstərilir. Qədim insan bunu gerçəklik kimi qəbul edib inandığı üçün etnogenezisində kodlaşdırmağa müvəffəq olmuşdur. Miflərdən törəmiş əsətir, əfsanə, nəğil, rəvayət, hekayət və b. epik janrlarda danışan, dilləndirilən fiqurlara, əşyalara, həmçinin heyvanlara sıx rast gəlirik. Sehrli nəğıllarda heyvanlar insan kimi dil açıb danışır, bu, o zaman baş verir ki, qəhrəman dar ayaqdadır, ona məsləhət verilməli, kömək edilməlidir, hansısa sirdən agah olmalıdır. Heyvanların bir-birilə, insanlarla, yaxud təbiət cisimləri ilə danışması dil arxetipinin bir forması olaraq görünür. İnsan maddi olan və olmayan hər bir şeyin dilinin olduğuna inanmışdır, bütün küll aləmin, hətta tanrının da dili var, dili olmayan məxluq ölümlər dünyasına mənsubdur.

İnsanların şüuraltı yaratdığı arxetip formalarından olan heyvanların dilini bilmə ov mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutur. Adından göründüyü kimi bu formanın mövcudluğunun əsasında heyvanların dilini bilmə inancı dayanır. İnanc əsasında formalaşmış arxetip növü bütün zamanlarda aktuallığını qoruyub saxlamış, dünya xalqlarının mifologiyasında sabitləşmişdir.

Folklor materialları bu arxetip formasının kişi başlanğıcına aid olması fikrini deməyə əsas verir. Ovçuluq kişi peşəsi sayıldığına görə heyvanlarla bağlı inanclar da bu peşə ətrafında birləşmişdir. Heyvanların dilini bilmə inancı əsasında formalaşmış motiv dünya xalqlarında geniş yayılmış, variantları meydana çıxmışdır. Motiv Tompson kataloqunda N 547 [*Understanding of animal languages leads to discovery of a treasure*] (heyvanların dilini bilmək xəzinənin tapılmasına səbəb olur) indeksi altında qeydə alınmışdır.

Heyvanların dilini bilmə arxetip növünün paradigmalarından biri olan Ovçu Pirim Azərbaycan folklorunda unikalılığı ilə seçilən ovçu personajdır. Mifoloji mətnlərdə, nəğıllarda, əfsanə və rəvayətlərdə Ovçu Pirim obrazının təxmini

portreti verilmişdir: ovçudur, arvadı ilə dağ ətəyində yaşayır, oğlu, qızı, qardaşı, anası da var. İlanlar şahının verdiyi vergi sayəsində heyvanların dilini bilir, ədalətlidir, xeyirxahdır, övliyadır, möcüzə göstərir. Əlbəttə, bütün bunlar onun xarakterinin müsbət tərəfidir, amma arxetipin mənfi tərəfi də var: Ovçu Pirim tamahkardır, xəsisdir, iradəsizdir, triksterdir, heyvanların dilini bilmə vergisindən sui istifadə edir. Triksterlik onun genezisindəki xaosu ifadə edir. Ovçu Pirim ovçu olduğu müddətdə dağıdıcı, öldürücü personaj kimi görünür, heyvanların dilini biləndən sonra isə mədəni qəhrəmana, pərə, övliyəyə çevrilir, insanlara xeyir verir. Ovçu Pirim, beləliklə xaosdan kosmosa keçid edərək sakral şəxsiyyətə çevrilir, o, artıq ovçu deyil, pirdir. “Pir” sözü sufiliklə bağlı termindir, təsəvvüfdə təriqət başında duran başçı pir adlanır. Türk xalqlarının folklorunda “pir” sözü etimoloji semantikasını qoruyaraq başçı, ilk yaradıcı, hamı ruh mənasında işlənir. Məsələn, Dədə Qorqud qopuzun piri sayılır. Türk xalqlarında təbiət qüvvələri, məhsullar, heyvanlar – hamısı pərə tabedir, yağışın piri Bürkut baba, küləyin piri Heydər baba, suyun piri Xızır İlyas, dəvələrin piri Veys baba, atların piri Qəmbər ata, quşların piri Buğdoiv baba və s. Yağış piri Bürkut baba həm də heyvanların hamisi olaraq göstərilir (19, 36). Bu mənada ovçuluğun piri, əyəsi, qoruyucu hamı ruhu Ovçu Pirimdir. Türkmən folklorunda Avçı pir (Avlamış Ata) ovçuluğun və vəhşi heyvanların hamisi hesab olunur (8, 144). Onun adındakı “pir” sözü əvvəldə dediyimiz kimi onun sufilikdən gələn başçı, kamil insan stereotipli ovçu olmasından qaynaqlanır. Buna görə də biz islamdan sonra yaranmış rəvayətlərdə artıq onu dərviş, övliyə surətində görürük. Dərviş, bildiyimiz kimi sufilikdə qəbul olunmuş tərki-dünya, ömrünü ibadətə həsr edən, dünya malından ikrah edən müqəddəs şəxslərə deyilir. Zəngəzurdan toplanmış rəvayətdə Ovçu Pirimin övliyalıq missiyasını yerinə yetirdiyini müşahidə edirik (1, 171). Ovçu Pirim sakral dünyaya daxil olandan sonra onun adı Dərviş Pirim olur. Eyni adlı rəvayətdə onun Türkiyədən gəlmiş dərviş paltarını geymiş Ovçu Pirim olduğu göstərilir (12, 62). Onun heyvanların dilini bilməklə qeyb sirlərini bilməsi, erkək heyvanlardan dərs alması motivi nağıl və rəvayətlərdə əksini tapmışdır. Ovçu Pirimin xarakterində müdriklik var, bu, onu müdrik qoca arxetipinə yaxınlaşdırır. H.Quliyev müdrik qoca arxetipinin bir formasının dərvişlik olduğunu göstərir (16, 108). Ovçu Pirimin övliyalığı təkcə heyvanların dilini bilməsi deyil, həm də kəramət sahibi olmasındadır: o, əlinin bir hərəkəti ilə pişiyi dirildir, ev sahibinin ona pişik kəsdiyini qabaqcadan bilir. O, xəsis varlığını cəzalandırmaq üçün ona lənət oxuyur: “Malın mar olsun, dağlara sirr olsun” – deyərək onun var-dövlətini puça çevirir. Ovçu Pirim bu situasiyada Dədə Qorqudla birləşir; Dədə Qorqud islamaqədərki görüşlərdə şaman, sufi-mistik kontekstdən yanaşanda övliyadır.

Arxetip obrazın sakral gücündən danışarkən biz sehrli tüpürcəyin rolunu qeyd etməliyik. Tüpürcək demiurq predmet rolundadır, onun funksiyası sakral nəsnənin doğuluşunda vasitəçi olmaqdır. Sehrli nağıllarda dərvişin tüpürcəyindən doğulmuş fəvqəladə qəhrəman obrazına rast gəlirik, ilanın tüpürcəyinin yaradıcı

funksiyası heyvanların dilini bilmə vergisi ilə meydana çıxır, ilan və dərviş hər ikisi sakral dünyanın elçiləridir, bəlli zamanda ehtiyac duyulduğunda xüsusi missiya ilə orta dünyaya təşrif buyururlar. Ovçu Pirimə bu gücün verilməsi ov həddini doldurduğu zamanda baş verir: oxu hədəfdən yayınır, qara ilan əvəzinə ağ ilan vurur və beləliklə ağ ilanların şahı tərəfindən mükafatlandırılır. Ağ ilanın vergi-ötürücü missiyasını başqa mətnlərdə də görə bilirik (14, 87). Dərviş Pirimin tüpürcəyinin sakral xüsusiyyətini söyləyici öz gözünün şahidliyi ilə danışır: “*Dərviş Pirimin gücünü mən görmüşəm. Yoldaşım şofer idi. Təkar düzəldəndə barmağının burasına çəkiş dəydi, onan barmağı yaman günə qaldı. Durdurdu bunu götdük getdih Xəcər nəninin yanına ki, bəs belə-belə. Getdih bu Dərviş Pirimə hərə-nəndə (orda da yasdı daş var, elə bil kirkirə daşdı), inanırsan, ilan quyruğu üsdə bax belə dik durdu. İmkan vermədi nə o tərəfə keçəh, nə bu tərəfə keçəh. Nəysə, bir az durdux, durdux. Yoldaşım dedi ki, Süleyman peyğəmbərin duası saa qənim olsun, icaza ver, biz hərə-nəh. İlan kirmişcə getdi daşın altına girdi. Hərəndik getdik. Elə maşınnan düşüf darvazadan içəri girəndə Xəcər nənə dedi:*

– *Ay Məhəmməd, adına qurban olum, niyə barmağını tutmadın o ilanın qabağına, tüpüreydi. Həmə ilan o ojağın yiyəsidi. Gərəh qoyeydin barmağına tüpürərdi*” (11, 71).

Türk xalqlarının inancına görə övliya öldükdən sonra ruhu ilan şəklində qəbrinə keşik çəkir (24). İnanc kontekstindən yanaşdıqda Dərviş Pirimin tüpürcəyinin şəfali, müalicəvi funksiyası ortaya çıxır. Dərviş Pirim haqqında başqa bir mətdə onun tüpürcəyi ilə yanaşı qanının da şəfali olması, quduzluğun çarəsi olduğu deyilir (12, 62). Mifoloji düşüncədə qan ruhu ifadə edir, güclü heyvan ovlayan ovçular onun qanını içməklə gücünü alacaqlarına inanırdılar. Tüpürcək bədənə sakral gücünü özündə ehtiva edən binar funksiyalı elementdir: həm zəhərdir, həm şəfa; həm öldürür, həm sağaldır.

Ovçu Pirim vergini təkcə tüpürcək vasitəsilə almamışdır, rəvayətlərdən birində verginin dua yolu ilə keçdiyi deyilir (9, 41). Dua məsələsi monoteist dinlərə aid olduğuna görə tüpürcəyin funksiyası duaya keçmişdir. Dua Allah kəlamı hesab olunur, Allahın yerdəki elçisi Süleyman peyğəmbər Ovçu Pirimə heyvanların dilini bilmə vergisini dua yolu ilə ötürmüşdür. Dua və tüpürcək ekvivalent sakral güc vasitələridir, birinin digərindən üstünlüyü yoxdur, onları daşıyan obyektədən sirri qorumaq tələb olunur.

Ovçu Pirim rəvayətlərində konkret zaman göstərilmir, sanki yaxın keçmişdə baş vermiş hadisələr danışılır. Amma məkan bəllidir: Ovçu Pirimin ovlaq məkanı Murov dağı, yaşayış yeri Diri dağıdır. Ovçu Pirimin dağ kultuna bağlılığı var, adı çəkilən dağlar müqəddəslik rəmzi pir ocaqları kimi tanınır. Murov dağının müqəddəsliyini göstərən poetik parçada dağın qutsallığı ön plana çəkilir. Ovçu Pirim yüz il ovçuluq eləyir, amma Murovdan bir ov da vura bilmir (13, 418). Ovçu Pirim heyvanların dilini bildiyi üçün Murovda ov vura bilmir.

Dağlar göy aləmi ilə orta dünyanı birləşdirən qutsal məkanlardır. Allahlar dağlarda yaşayır, dağlarda görünürlər. Yunan mifologiyasında allahların məskəni, sarayı Olimp dağında yerləşir. Türk mifologiyasında vəhşi heyvanların hamisi dağ əyəsi dağda yaşayır, ovçularla dağda qarşılaşır. Dağlar kosmoqonik miflərdə, əsatirlərdə, əfsanələrdə antropoloji obrazlar şəklində təəcəssüm etdirilir. Mistik fəlsəfədə isə müqəddəs adamların, tərki-dünya sufələrin, abidlərin yaşayış məskəni olaraq göstərilir, təsadüfi deyil ki, türk yurdlarında pirlər, ocaqlar dağlarda yerləşir, insanlar bu məkanları ziyarət edir, pirin onlara şəfa verəcəyinə inanırlar. Ovçu Pirimin məkanının dağa bağlanması səbəbsiz deyil, ovçunun qutsallıq fenomeninə daxil olmasının göstəricisidir.

Ovçu Pirim müqəddəs, sakral dünyanın adamı kimi göstərilir, bununla belə trikster obraz olaraq da qarşımıza çıxır. Heyvanların dilini bilmə Ovçu Pirimin xarakterindəki xeyir-şər oppozisiyasını aşkara çıxarır:

1. Heyvanların dilini bilməklə xeyirxah işlər görür
2. Heyvanların dilini bilməklə dünya malına tamahlanıb, şər işlər görür.

Birinci halda o, mədəni qəhrəmandır, zaman, məkan, hərəkət prinsipinə sadıqdır, ikinci halda isə tamahkar, xəsis və hiyləgərliyinə görə 3-cü dünya varlıqlarını xatırladır. Divlər, şeytanlar, cinlər insanların yaşadığı dünyaya daxil olaraq onların sahib olduqları əşyaları, yaxud insanları oğurlayıb aparır, öz məqsədləri üçün istifadə edirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dəpəgözün mağarasında bir padşahın xəzinəsində olan qədər qiymətli sərvəti var və o, bunu quldurluqla, oğuzları çapıb talamaqla əldə etmişdir. Asan yolla çox qazanc əldə etmək mədəni qəhrəmana xas əlamət deyil, bu baxımdan Ovçu Pirimin heyvanların dilini bilmə vergisindən sui-istifadə etməsi onu xaosa aparır, rəvayətdə deyildiyi kimi tanrı göydən iki dəfə Ovçu Pirimin heyvanlarına bəla göndərir, Ovçu Pirim tamahkarlıq edib onları satır və bu, Allaha xoş getmir, 3-cü dəfə bəlanı ovçunun özünə göndərir (9, 41). Azərbaycan folklorunda Hacı Qaraman, Hacı Qasım Çələbi, Məşədi Qələndər, Şıx Əzəddin və başqa övliyalar heyvanlarla danışan, onları qoruyan müqəddəslər sırasındadır. Qarabağ, Naxçıvan, Zəngəzur, Dərbənd folklorunda onların kəramətləri, ocağa gələn heyvanlarla danışığını əks etdirən rəvayətlər çoxdur.

Övliyalar kultunun bir tərəfi haqq aşığına bağlanır, yazılı və şifahi ədəbiyyatda heyvanlarla təmas quran, improvizasiyalı çıxışlar edən haqq aşığına nümunə olaraq Məcnunu, Fərhadı, Kərəmi, Sarı Aşığı nümunə göstərə bilərik. Vəhşi heyvanlar adi insanlardan fərqli olaraq haqq aşığına dilindən anlayar, ocağına sığınar, düşmənlərdən qoruyar, əmrlərini yerinə yetirirlər. Məsələn, rəvayətdə deyilir ki, Sarı Aşıq qayada yatmış təkəni ovçu gülləsindən xilas edir:

*Mən aşığam, təkə qaç,
Ofçu gəlir, təkə qaç.
Qapında kəlbini ollam,
Saa qurban təkə, qaç (15, 266).*

Təkə yatmış da olsa aşığın səsini eşidib qalxır, qaçır. Aşıq təkəyə heyvan kimi yox, pır olaraq baxır: qapısının iti olmağı özünə şərəf bilir. Bədə içən aşıqların yaradıcılığında bu kimi motivlərə rast gəlirik, onlar qeyb dünyasının sirlərini bilir, ağzından çıxan söz yerini yetir.

Bəzi mətnlərdə zahirən müqəddəslər kultundan kənar obrazların heyvanların, quşların dilini bilməsi motivlərinə rast gəlirik. Məsələn, Bəhlul Danəndə haqqında Qarabağdan toplanmış mətndə obrazın mövzu obyektinə paradigması olduğu nəzərə çarpır. Bəhlulun adı ilə bağlanan nağıl süjetində onun leş yeyən quzğunların söhbətini eşidib Harın-Qarının qızıllarını çıxarması və həmin qızılları padşahlara peşkəş eləməsi deyilir (13, 253). Bu nağıl süjetinin variantları çoxdur və orijinallığına görə mətnin invariantı Ovçu Pirim adına bağlı süjet sayılmalıdır, çünki heyvanların danışığını bilən və onların danışığından fayda götürən yaygın obraz Ovçu Pirimdir.

Bəhlul Süleyman və İsgəndər kimi türk folkloruna kənardan gəlib sonradan milliləşmiş, daha çox lətifə qəhrəmanı kimi tanıdığımız personajdır, Molla Nəsrəddin kimi güldürüb düşündürən, müdrik, adil, cəsarətli olmaqla yanaşı, həm də triksterdir, buna görə də ona bəzən Bəhlul Danəndə, bəzən isə Bəhlul Divanə (dəli) deyirlər. Xəlifə Harun ər-Rəşidin qardaşı olmasına baxmayaraq həmişə ona müxalifdir, hakimiyyət, cah-calal, şan-şöhrətlə əks qütbü paylaşır. Dərvişlik kontekstindən yanaşdıqda Bəhlulla Bürkut baba eyni müstəvidə yer alır, eyni “dəliliyi” paylaşır, onların ümumi cəhətləri: ailəsi, uşağı, evi, daimi məkanı yoxdur, sərgərdan həyat yaşayır, insanlar nə versə ona qane olur, həmişə haqq söz danışır. Türkmənlər yağış və heyvanların hamisi Bürkutu Divaneyi Burx Sərməstvəli çağırırlar (4, 30), onun dəliliyi, sərməstliyi Məcnun kimi ilahi eşq səbəbindəndir. Bəhlul Divanə adı lətifə qəhrəmanı olmaqdan ziyadə övliyədir, xüsusi vergi sahibidir, bəzi rəvayətlərdə onun Dədə Qorqud kimi əşyalara ad verdiyi deyilir (1, 32), bu baxımdan onu islam müqəddəsləri kontekstində araşdırılmasına ciddi ehtiyac var, Bəhlulun xarakterindəki triksterlik (qarğı ata minmək, daşlıq yerə toxum səpmək və s.) haqq və nəhaq dünyaya münasibətinin rəşadət təzahürüdür.

Türk xalqlarının folklorunda heyvanların dilini bilmə inancının paradigmalarına nəzər salsaq dini şəxsiyyətlərin mövqeyini görmüş olarıq. Dini şəxsiyyətlər dedikdə allah elçiləri peyğəmbərlər, peyğəmbər nəslindən gələn imamlar və seyidlər nəzərdə tutulur. Övliyələrdən fərqli olaraq bunlar dinin ortodoks tələfinin təmsilçiləri sayılır və inanc şüarları ilə görüşlərlə məhdudlaşır, amma heyvanların dilini bilmə konseptində bunlar bir-birindən ayrılır, sufizm qavayəsinə girərək heterodoks müqəddəslər kultunu formalaşdırırlar.

Azərbaycan folklorunda Süleyman, Musa, İsa, Məhəmməd peyğəmbər heyvanların dilini bilən, onlarla danışan, onlara hökmü çatan Allah elçiləri kimi göstərilir. Bu dini obrazlar içərisində ən yayğını Süleyman peyğəmbərdir. Dünyadakı canlı və cansız, ins-cins, bütün yaradılış onun hökmünə tabedir. Süleyman heyvanların dilini bilir, sufi poeziyasında onu “quş dili bilən Süleyman” kimi təqdim

edirlər və onun quş dili bilməsini təsəvvüf rəmzləri, anlaşılmaz dərvişlik simvolları ilə əlaqələndirirlər¹. Bu mənada Süleyman dini çərçivədən çıxıb təsəvvüf dünyasına aid olur. Orta Asiya xalqlarından özbəklərin, türkmənlərin ziyarət yeri olan Təxti Süleyman dağı böyük sufi ocaqlarından biridir. Zəvvarlar Türküstanda Əhməd Yasəvi ocağını və Süleyman pirini ziyarət etməklə həcc ziyarətini yerinə yetirdiklərinə inanırdılar (17, 87). Ocaqda ibadət üçün yaradılmış çilləxana, çıraqxana, qədəmgah bölmələri hər ziyarətgahda olmur, bu da sırf sufilər üçün nəzərdə tutulmuş məkan olduğu nəzərdən qaçmır.

Süleyman peyğəmbərin sevimli məşğuliyyəti ovdur. Zahirən Ovçu Pirim obrazına bənzəsə də onları eyniləşdirmək olmaz. Folklor mətnlərində Süleyman övliya yox, peyğəmbər kimi təsvir olunur, Ovçu Pirim isə övliyadır. Əfsanə və rəvayətlərdə Ovçu Pirimin heyvanların dilini biləndən sonra ov ovlaya bilməməsi deyilir. Süleyman peyğəmbəri isə bu statusda görmürük, o, heyvanları öz hökmünə tabe edir, hətta onları qırıb tükətməkdən belə çəkinmir. “Süleyman və bayquş”, “Süleyman və qarışqa”, “Süleyman və ahular”, “Süleyman və kirpi”, “Süleyman və Simurğ”, “Süleyman və balıq”² və b. nağıl və rəvayətlərdə ağıllı heyvanların ona dərs verməsi, qəflətdən ayıltması deyilir. Ovçu Pirim rəvayətlərində tamahkarlıq, nəfsinə sahib olma ön plana çəkilir, tamahkarlıq edəndə yaxud tabu pozulduğu halda allah onu cəzalandırır, amma Süleyman peyğəmbər üçün hər hansı cəza metodu yaxud tabunun pozulma qorxusu yoxdur. Süleyman peyğəmbərin sağlığında olduğu kimi öləndən sonra da heyvanlara hökmü keçmişdir, xalq inancına görə hər hansı heyvanla qarşılaşanda, evə ilan girəndə Süleyman andı verilərsə heyvan o adama toxunmur, çıxıb gedir (11, 158; 20, 123). Ovsunçular adamları və heyvanları ilandan qorumaq üçün oxuduqları ovsunda Süleyman peyğəmbərin adını çəkmişlər (1, 87). Heyvanlara müraciətdə dini şəxsiyyətlərə, daha çox peyğəmbərlərin anda verilməsi inancı başqa türk xalqlarının folklorunda da rast gəlinir. Qazax, qırğızlar ilan, çayan, əqrəb və başqa zəhərli heyvanların hücumuna məruz qalanda heyvanların hamisi saydığı müqəddəslərin adını çəkməklə ondan kömək istəyirlər. Onlar Süleyman peyğəmbərin, İsgəndər Zülqərneynin, Ənədiyar və Əşədiyar adlı müqəddəslərin ruhunu çağırırlar. Hətta Nuh

¹ Xətayi məşhur qəzəlinde: Süleyman quş dilin bilir dedilər, Süleyman var, Süleymandan içəri – deməklə ilahi ruhun insanda təcəllə etməsini nəzərdə tutur. Süleymanın quş dili bilməsi də buna görədir.

² Bu rəvayət İmam Quşeyrinin dilindən qələmə alınmışdır. Rəvayətə görə Süleyman peyğəmbər bütün canlıların ruzisini verən Allahdan canlılara birgünlük ziyafət vermək üçün icazə istəyir və bir xeyli tədarük görür. Allah bir balıq göndərir, balıq hazırlanan yeməklərin hamısını birdəfəyə yeyib qurtarır və “daha yoxdu?” – deyər soruşur. Süleyman: “Nə varıdısa hamısını verdim. Hər gün bu qədər yeyirsən?” – soruşur. Balıq: “Günlük ruzim bugün yediyimin 3 misli qədərdir. Sən məni qonaq edə bilməzsən, sənə qonaq olduğum üçün bugün ac qaldım”, – deyir (K.Demiri. Hayat ul hayvan (1973), 113). Rəvayətdə Allahın sonsuz səxavəti və Süleyman kimi qüdrətli peyğəmbərin belə onun bir canlısını doyura bilmədiyi ideyası verilir.

peyğəmbərin hami ruh yerinə anda verilməsini tülkü ilə danışan ovçunun dilindən öyrənə bilirik:

*Килер булсан, кил, төлке,
Чыкар булсан, чык, төлке
Яткан йирендин ултурган
йирендин тибрән,
Тибрән, тибрән, төлке.
Нух пейгамбәрнен хакы-
Хөрмәте очен кил, төлке (3, 41)*

*Gələr olsan gəl, tülkü,
Çıxar olsan, çıx tülkü.
Yatdığın yerindən, oturduğun
yerindən, tərpan,
Tərpan, tərpan tülkü
Nuh peyğəmbərin
Xaki-hörməti üçün gəl, tülkü.*

Rəvayətlərdə nə Süleymanın, nə də o biri peyğəmbərlərin ov əyəsi olduğu, heyvanları qoruduğu süjeti ilə qarşılaşmırıq, heyvanlar onlarla danışır, məsləhət verir, itaət edir, sayğı göstərir, bu sayğı və itaətdə bir qorxu hissi də özünü göstərir.

Heyvanların dilini bilmə motivli süjetləri həm Ovçu Pirim nağıllarında, həm də dini nağıllarda variant dəyişikliyi ilə müşahidə edirik. Belə ki, Ovçu Pirimlə arvadı haqqında olan nağıl süjetinin invariantı belədir: *Ovçu Pirim heyvanların dilini biləndən sonra arvadı ilə yol gedərkən atla madyanın söhbətini eşidib gülür, arvadı Ovçunun niyə güldüyünü soruşur, Ovçu demək istəmir, çünki sirri açarsa, öləcək. Arvadı isə gülməyinin səbəbini deməzsə, onu tərək edəcəyi ilə hədələyir. Bu vaxt Ovçu Pirim həyatə çıxır və xoruzla toyuğun söhbətini eşidir. Xoruzun məsləhəti sayəsində sirri açmır və ölümdən qurtulur.* Süjetin başqa variantlarını personajların dəyişikliyi ilə izləyə bilirik: Süleyman peyğəmbər arvadı ilə yol gedərkən madyanla dayçanın danışğını eşidib gülür, arvadı gülməyinin səbəbini soruşur. Süleyman peyğəmbərə qoç düzgün yol göstərir: *“sən olmazsan, başqası olar...”* (9, 184). Musa peyğəmbərin nağılında isə onun ev heyvanları öküzlə ulanın söhbətini eşidib gülməsi danışılır, burada da sirrin qorunmasında peyğəmbərə xoruz kömək edir (9, 181). Başqa bir rəvayətdə Musanın meraca getməsi və ahuların xahişini Allaha çatdırması deyilir (1, 35). Musa peyğəmbər haqqında türk-mən rəvayətlərində quşlarla danışması və sehri əsası ilə əjdahanı öldürməsindən danışılır (8, 124). Heyvanların dilini bilən və onlarla danışan obrazlar arasında Məhəmməd peyğəmbərin də adını qeyd etməliyik. Rəvayətlərdən birində ahunun mələk Cəbrayıl və Məhəmmədlə danışması göstərilir (15, 87). Sözü gedən rəvayətdə söyləyici diqqəti Məhəmmədə yox, imamlar Hüseyn və Həsənin üzərinə

yönəldir, peyğəmbərin və Cəbrayılın ahu ilə danışmasının səbəbkarı onlardır. İsa peyğəmbər haqqında İmam Əbülfərəc bir rəvayət danışır: *İsa peyğəmbər yolla gedərkən ovsunçunun ilanı qovduğunu görür. İlan peyğəmbərə deyir: “Ya ruhullah! Buna de, məni incitməsin, yoxsa elə çalaram parça-parça olar”. Birazdan İsa peyğəmbər qayıdanda həmin ilanı ovsunçunun əlində görür və deyir: “Bəs bayaq belə deyirdin, indi bu nə haldır?”. İlan deyir: “And içdi ki, mənə ilışməyəcək, ancaq andını pozdu, onun bu hərəkətinin zəhəri mənim zəhərimdən də təsirlidir”* (7, 119). Məhəmməd, Musa və İsa peyğəmbərin heyvanlarla danışığını əks etdirən epik mətnlər çox deyil. Bu rəvayətlərdən də göründüyü kimi tabu, tabunun pozulması, heyvanların qorunması, sağlması və s. bu kimi motivlər yoxdur, deməli, peyğəmbərlər ov əyəsi funksiyasını icra etmir, onlar sadəcə müqəddəs missiyanın tərəflərindən biri kimi rol alıblar.

Azərbaycan folklorunda Əli bin Əbu Talib və onun övladları, peyğəmbər nəslindən gələn imamlar, seyidlər heyvanların dilini bilmə arxetipinin paradiqlarlarından biri kimi qarşımıza çıxır. Cənub bölgələrimizdə, daha çox şiələr məskunlaşan ərazilərdə Əli, imam Həsən, imam Hüseyin, imam Rza, imam Zeynalabdin haqqında rəvayətlər geniş yayılmışdır. Şiələr Əlini peyğəmbərdən üstün bilmiş, onun fiziki gücünü, qəhrəmanlığını, əxlaq və mənəviyyatını, din yolunda apardığı mübarizəni təqdir etmiş, onu hətta Allaha bərabər tutmuşlar¹. Əli haqqında toplanmış rəvayətlərdə onun ov heyvanlarını qoruması, ovçunun əlindən alması, heyvanlarla danışması, heyvanların onu munis, dost, doğru hesab etməsi motivləri əksini tapmışdır. Əlinin ilahiləşdirilməsi motivli hekayələr, rəvayətlər, şeirlər həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda kifayət qədərdir. “Ahunu balasına yetirən Əli” rəvayətində Əlinin hami obrazı verilir, ovçu ahunun dilindən anlamır, ahu ilə danışan, onu tordan xilas edib yerinə kəfil duran Əlidir. Burada ahunun təqvalı müsəlman kimi namaz qıldığı, oruc tutduğu, iftar gözlədiyi deyilir, ahunun imanı ovçunu rəhmə gətirir, bunun da əsas səbəbkarı Əli göstərilir (10, 55).

İmam Rza, imam Zeynalabdin, imam Hüseyin ahu ilə, şirlə olan əhvalatlarında həmin heyvanların Allahın mələkləri və imamlarla danışması, dərini imamlara deməsi və imamların onları düşmənlərdən, ovçulardan qoruması göstərilir (20, 80; 9, 66). Rəvayətə görə kəkliyin lal qalması imamların qarğışına görədir, ayağının qırmızı olması imam Hüseyin qanına batması səbəbindədir (1, 36). İmamlar peyğəmbər nəslinin övladları kimi üst kateqoriyaya mənsub təmiz, müqəddəs adamlar sinfinə daxildir, xüsusən Əli və onun oğulları Hüseyin və Həsən şəhidlik məktəbinin ilkləri sayılır, şiə aləmində bu üç qutsal şəxs ən çox sayılan, sevilən, hörmət və ehtiram olunan fədakar din mücahidləri, din və əqidə uğrunda

¹Şiə sufi təriqətləri Əliəllahilər, Məşəşilər Əlini Allah hesab edirdilər. Sufi şairlər Allahın Əlidə təcəllə etdiyinə inanır, onu “şah”, “Şahi-Mərdan”, “Ağam”, “Əsədullah”, “Vəliyullah” və başqa adlarla vəsf edirdilər. Əli haqqında toplanmış rəvayətlərdə onun allahlaşdırılmasını göstərən motivlər vardır (9, 65).

şəhadətə yetən qəhrəmanlar olaraq xatırlanır, yüz illərdir məhərrəmlik mərasimlərində imam Hüseynin şəhadətə yetməsinə xüsusi tamaşalarla, rituallarla, mərsiyə, rövzələr oxumaqla əbədləşdirmişlər. İranda keçirilən şəbih mərasimlərində imamlarla bərabər Əlinin də obrazı təcəssüm etdirilir, şir donu və maskası geymiş oyunçu imam Hüseynin düşmənləri ilə mübarizə aparır, onları məhv etməklə imamlara sədaqətini sübut eləyir. Türkmənistanın Seraxsə bölgəsində Əlinin şir donunda gəzən övliya olduğu haqqında inanclar qeydə alınmışdır. İnanca görə şirlə qarşılaşan adam “Şirim, pirim” – deyərsə, şir ona toxunmaz (8, 203).

Seyidlər eyni kateqoriyaya mənsub müqəddəslər sırasında araşdırma obyektinə daxildir. Seyidlər islam aləmində peyğəmbər nəslinin nümayəndələri kimi sayılıb seçilir, “cəddi”nə ehtiram olunur, seyidin cəddi onu qoruyan qüvvə kimi həmişə başının üstündədir. Seyidlər iki qrupa ayrılır: 1) adi seyidlər, 2) seçilmiş seyidlər – xalq arasında onlara “ağır seyidlər” deyilir. Ağır seyidlər övliyalar kimi kəramətli olur, qapısına ov heyvanı gəlir, ruzisi allahdan gəlir, cəddi güclüdür, seyidə pislik edən cəzasını alır, şəkə gətirənin “ağzı əyilir”. Seyidin yuxusu çin olur, duası müstəcab, əli düşərli, qarğıışı kəsərli, cəddi qorxuludur; “filankəs ağır seyiddir” – demək seyidlə təmasda, yaxud onunla danışanda qırmızı xətti keçməmək nəzərdə tutulur. Seyidlər haqqında rəvayətlər çoxdur, söyləyicilərin əksəriyyəti seyid nəvələridir, onlar öz gözlərinin şahidi olduğu və yaxın qohumların danışdığı əhvalatları danışır. Seyidlər övliyalar kimi marala minmiş, yaxud maral donunda görünən ov əyələrinin varisləridir, dediyimiz kimi seyidliyin birinci şərti qapısına ov heyvanının gəlməyidir. Misallara baxaq: “*Av seyidərin əvinə gələr, əsl seyidərin. Ana da seyid ola, ata da seyid ola. Oların ocağına av gələr*” (20, 103). Ov heyvanı öz xoşuna seyidin qapısına gedir, sağılır, qurban kəsilir, ovçu əlindən qaçıb seyid ocağına sığınır, buynuz salır, heyvanın günahı varsa yenə seyidin qapısına gedir, bağışlanmağını istəyir. Seyid onu cəzalandıra da bilər, buraxa da bilər: “*Seyid Əmrah olur, onun ojağında maral da gəlir sağılırmış. Çox sınaqlı bir ojax oluf*” (9, 125). “*Burda Seyid Məhəmməd ağa vardı. Deyillər ceyranı düzdə vırırlar, ceyran onun ojağına pənah gətirif. Ofçu da fikirəşif ki, bu, seyid qapısına gəldi, daha onun dalınca getməh olmaz*” (10, 68). “*Seyid Xəlilin özünün gözdən korudu. Ojağına maral gəlirdi, ilan gəlirdi*” (11, 91). “*Bu Qarabağ zonasında Seyit Fəqərə olur, Ağdam rayomunda. O, elə bir seyitdi ki, ta ayrı cür... Kümbəzin qapısına gedəndə deyir, ay Allahın ilanı, çəkil, gedim, atamın qəbrini ziyarət eliyim. Deyir, ilan yarıdır belə, yarı bəna gedir, yarı bəna. Gedir, qəbri ziyarət eliyir*” (12, 90). “*Bizdə Canavarı kəndi vardı, indi Seyit Yusifli olub. Orda Seyit Yusif ağa varıydı... Gəlirlər ki, ik nəfər gün başdarına döyür. İlannar da bunnarı kruqa alıf. Hara tərpanillər, mümkün olmur, ilannar qoymur getməyə. Deyir, belə əlindəki çəliyi vurdu dedi: - Ay, allahın nəhlətə gəlmişdəri, çıxın gedin! Deyir, bunu deyən kimi ilannar gedir*” (13, 86).

Seyidin kəramətinə inanmayanlar onun heyvanlara söz keçirə bilməsini yoxlayırlar. “Seyid ocağı” rəvayətində məhz bu motiv qabardılır: *Seyid Alının*

kəramətinə inanmayan kəndlilərdən biri ondan göydə uçan durnanı qucağına çağırmasını xahiş edir. Seyid dua eləyib durna qatarını aşağı endirir və durnaların başçısı onun qucağına düşür, sonra “ey allahın gözəl quşu, uç get” – deməklə durnanı yerinə qaytarır (2, 72). Seyidlərin durnanı, kəkliyi çağırmasını, ilan və geyiklərlə danışmasını əks etdirən hekayələrdə ov əyəsini islam müqəddəsləri kultuna proporsiyası müxtəlif qarşılaşmalarda üzə çıxır. Mətnlərdə verilən imperativ ifadələrdə qayda gözlənilir, adətən heyvanın adını çəkmirlər, istisna hallarda adı çəkilsə də heyvanın Allaha məxsus olduğu diqqətə çəkilir:

“Ay Allahın heyvanı, yenə neynəmişən, bura gəlmisən?”

“Ay Allahın heyvanı, çıx get”.

“Ay Allahın heyvanı, xoş gəlmisən”.

“Ay Allahın heyvanı, indi gedə bilərsən”.

“Allah saa nəhlət eləsin, harda bir ziyannıx elədin, gəldin çıxdın bura” və s.

Seyid Səccah, Mir Həşim, Seyid Mənaf ağa, Seyid Səlim, Seyid Alı Xəlifə çöl heyvanları ilə danışan, onlara hökmü yetən, onları qoruyan, tüpürcəyi ilə sağaldan, cəzalandıran Qarabağın adlı-sanlı, hörmətli seyidlərindən olmuşlar. Naxçıvanın Kolanı, Biçənək, Qahab kəndlərində seyid nəvələrindən babalarının kəraməti, el ağsaqqalı sayılması, cəddinin gücü, həmçinin ocağına gələn heyvanlarla danışması mövzularında materiallar toplanmışdır (6). Yeni materiallar Azərbaycan folklorunda heyvanların dilini bilmə inancının islam müqəddəsləri kontekstində araşdırılmasında motivlərin variant ardıcılığını izləməyə imkan verir.

Ov əyələrinin islam müqəddəslərinə transformasiyası başqa türk xalqlarının folklorunda sabitləşmişdir. Anadolu sufi şeyxlərinin və seyidlərin geyiklərlə danışması və onları qoruması mənqibələrdə əksini tapmışdır. Anadolu şeyxlərindən Əbu Həfs əl-Həddad haqqında rəvayətdə dağdan gələn ceyranın şeyxə sığındığı deyilir. Şeyxin qabaqcıl xəlifələrindən Ramazan Məcnun dağlardakı geyiklərə hökmünü yeridirmiş. Qayseridə imamlıq edən Həsən Baba insanlardan ayrılıb dağlara gedərmiş və orada geyik və ceyranlarla danışmış (21, 29). Qazaxlarda övliya kultuna inam güclü olmuşdur. Tədqiqatçılar Qazaxıstanda XIX əsrdə yaşamış məşhur övliyalardan Süleyman ata, Edige, Arıstan ata və başqalarının kəramətindən söz açır, onların ağır xəstələri sağaltması, qəbirlərinin pirə çevrilməsi, xalqın inanaraq şəfa tapdığı ocaqların indi də qüvvədə olduğu göstərilir (23). Adı çəkilən övliyaların pəri və cinlərə də hökmü keçdiyi vurğulanır. Dağıstanda Yalcuq övliyası Şərif Əli-Buba haqqında danışılan rəvayətdə onun heyvanların dilini bilməsi və qeyb yolu ilə onlarla əlaqə saxlaması deyilir: Şərif Əli-Buba həmişəki kimi sərgərdan gəzərkən uşaqlar dərvişi ələ salaraq gülür və boş-boş suallarla bezdirirmiş. Bunlardan bezən Şərif Əli-Buba uşaqları hədələyir ki, onu rahat buraxmasalar, qurd gələcək. Uşaqlar ona inanmır və yenə gülməyə başlayırlar, amma birdən qarşı tərəfdən bir neçə qurdun gəldiyini görürlər, qorxub qaçırırlar. Şərif Əli Buba qurdlara təşəkkür eləyir və narahat elədiyi üçün üzr istəyir. Bundan sonra qurdlar gedirlər (17, 105). İslam müqəddəsləri kultu Sibir

türklərində də olmuşdur, Hakim Ata və onun oğulları, Zəngi Baba (Sənqi-Baba) və b. övliylər haqqında rəvayətlərdə onların ov əyəsi olduğu, qəbirlərinin ziyarətgah olduğu anlaşılar (19, 58). Sibir tatarları övliyalı "yaxşılar" adlandırırlar, adi insanlardan fərqli ali status daşıyan insanlar olduqlarına inanırdılar. İraq türkmənlərində pirlər və pir, ocaq kultuna inanc bugün də aktuallığını itirməmişdir. İraqın Ərbil, Kərkük, Tələfər, Tuzxurmatı şəhərlərində yerləşən Baba Gurgur, Şeyx Çömçə, Şeyx Çölü, Mar Yusif, Şah Dərvişlər, Okkaşa, Zeynəb Ana ocağı, İmam Həsən məqamı, Şeyx Təyyar və b. ziyarətgahlar şiə və sünni zəvvarların şəfa umduğu, qurban kəsdini məşhur ocaqlardan sayılır¹. Pirlərin bəziləri Qadiriyyə, bəziləri Nəqşəbəndiyyə təriqətinə mənsub şeyxlərin məzarıdır, təriqətlər bugün də fəaliyyətini sürdürür. Türkmənstanda balıqçılığın pirləri Xarəzm övliyası Pəlvən Ata, Həzrət Nuh, Seyit Ata xalqın şəfa umduğu, qurban kəsdini ziyarətlərdən sayılır (8, 264). Pir kultunun türk dünyasında bu qədər rəngarəng və yaygın olmasının səbəbi islamaqədərki inanclarla bağlıdır, XI əsrdən başlayaraq sufizmin təşəkkülü ilə eyni inanclar islami "libasda" ortaya çıxmış, xalq sufizminin təməlini qoymuşdur.

Heyvanların dilini bilən və onlarla danışan müqəddəslər arasında qadın övliyalara, yaxud qadın seyidlərə rast gəlmirik. Çünki, inanc ov kultuna bağlı kişi fəaliyyət dairəsinin tərkib hissəsidir, qədim kişi sənəti növlərindəndir, buna görə də başqa peşə sahələrində qadın müqəddəslər olsa da ovçuluqda yoxdur. Yakutlarda buynuzlu heyvanların hamisi İnaxsıt Xatun (İnəkçi xatun) qadın hami obraz olaraq görünür (19, 83), onun vəhşi çöl heyvanlarının yox, inəklərin ağası olduğu deyilir.

Azərbaycan folklorunda heyvanların dilini bilmə arxetipi islam müqəddəslər kultuna daxil olan övliyalara, peyğəmbərlər və peyğəmbər nəslilə məhdudlaşmır, burada fəvqəladə qəhrəman-hökmdarlar sinfinin olduğunu da qeyd etməliyik. Arxetipin paradiqmaları (İsgəndər, Tuman xan) üzərində təhlil apararkən zahirən tanrı bağlılığı, "Allah ipi" görünür, amma bu qəhrəmanların doğuluşunda və mənşəyində tanrı bilavasitə iştirak edir. Məsələn, İsgəndər haqqında yunan miflərində onun baş Allah Zevsin oğlu olduğu deyilir. İslam mənbələri İsgəndərin iki olduğunu bildirir: biri rumlu, o biri isə yunandır (7, 181). Rumlu İsgəndərin atası məleykədir, özünə isə xalası oğlu Xızır kimi Allah-taaladan peyğəmbərlik verildiyi bildirilir, hər ikisinin doğulmasında nəcum elminin hesablamalarından istifadə olunmuşdur. Azərbaycan folklorunda quş dili bilən, Xızır ilə zülmət dünyasına dirilik suyu dalınca gedən İsgəndər rumludur, bu obraz Oğuz xaqanın prototipi kimi göstərilir, Oğuz xaqanla bağlı hekayə süjetləri Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərində də qarşımıza çıxır. Dahi Nizami İsgəndər obrazını ikili xarakterdə yarat-

¹ İraq türkmənlərinin müqəddəslər kultu kifayət qədər araşdırılmamışdır, yalnız Ərbildə olan məzar və türbələr tədqiqatçı Naznaz BahjatTevfeqin dissertasiya işində əksini tapmışdır (İraq-Erbil Yöresi Mezar Kültürü. İstanbul 2019, 262 s.). Adları çəkilən digər bölgələrdəki pir və ocaqlar haqqında türkmən söyləyicilərin özündən məlumat toplanmışdır.

mağa müvəffəq olmuşdur: poemada onu həm cahanşümul fateh, həm də müdrik filosof kimi görürük. İsgəndərin ləqəbi Zülqərneyndir, bu adı müxtəlif aspektdən izah edirlər: başında qoşa buynuz olduğuna görə, dünyanın Şərq və Qərb tərəfinə hakim olmasına görə, işıqlı və zülmət dünyasına girmiş olduğuna görə, zahir və batini elmləri bildiyinə görə, iki bölüyə ayırdığı saçlarına görə, ata və ana tərəfdən şərəfli nəsle mənsub olduğuna görə və s. İsgəndərin fəvqəladə güclü fateh olmasında tanrı qanı əhəmiyyətli rol oynayır və bu spesifikasi onu müqəddəslər kultuna daxil edir. Rəvayətə görə, Allah ona demişdir: *“Sənə çox üstün idrak verirəm, görmə hissini də çox üstün qılam. Bunun sayəsində hər kəsin görə bilmədiyini görərsən. Hisslərinə mütənasib olmaq üzrə vücuduna da böyük qüvvət ehsan edirəm. Belə ki, səni məğlub etməyə heç kimin gücü çatmaz. Cəsarətini də eyni nisbətə təqviyə edirəm, kimsə səni qorxutmağa müvəffəq ola bilməz. Sənə elə bir heybət verərəm ki, heç kim səni alçaq görməyə cəsarət edə bilməz. Qabağını aydınladar, səni təqibə uğradanları zülmətlərə boğaram”* (7, 181). Heç kimin bilmədiyini bilmək dedikdə qeyb dünyasının sirləri nəzərdə tutulur, heyvanların dilini bilməklə gizli sirləri öyrənmək vergisi Allah tərəfindən müqəddəslərə ötürülür. İsgəndər haqqında nağıllarda onun quş dili bilməsi motivi işlənmişdir (10, 173). Quşların dilini bilən İsgəndər öz gələcəyini göyərçinlərin dilindən öyrənir¹. Nağıl motivlərinə nəzər saldıqda İsgəndərin Süleyman peyğəmbərə yaxın obraz olduğunu müşahidə edirik. Hər ikisi cahanşümul hökmdardır, peyğəmbərdir, ovçudur, qeyb dünyasının sirlərini, heyvanların dilini bilirlər, hər ikisi əbədi həyat axtarışındadır, amma heç birinə qismət olmur.

Tuman xan və Qorqud obrazları Oğuznamədən bizə tanışdır. Bunlar heyvanların dilini bilən, oğuz hakimiyyətini təmsil edən, şəcərəsi Nuh peyğəmbərə uzanan qutsal personajlardır. Rəşidəddin “Oğuznamə”sində Tuman xan necə təsvir olunur? O, mifoloji yox, tarixi obrazdır, Gün xanın nəslindən Kayı İnal xanın oğludur. Onun heyvanların dilini bilməsində ilahi faktor iştirak etmir, atasının vəsiyyəti üzərinə qutuda saxlanan ov heyvanların dilini almaqla bu vergiyə sahib olmuşdur (18, 43). Burada mifoloji təsəvvürdə olan sehrli ilan tüpürçəyi, yaşıl qaşlı üzük, yaxud sehrli daş fenomeni yoxdur, deməli mediator obraz da yoxdur, hər şey Allahın iradəsi ilə baş verir. Heyvanların dilini almaq, ya da yemək simvolik mənə daşıyır, ov heyvanları qutsal varlıqlardır, ovun dərisi, sümükləri, qanı, əti tanrı neməti sayılır və ovçular heyvanı ovlayanda və yeyəndə rituallar yerinə yetirmişlər. Ov heyvanının dilini yeməklə onun dilini bilmək inancının kökləri şamanizm dövrünə qədər uzanır, şamanist türklər bu inancı qoruyub saxlamışlar. Məsələn, xakaslar ayını ovlayıb dilini udurdular, bununla ayının dilini biləcəklərinə inanırdılar (22). Oğuznamə, əslində islamaqədərki oğuzların həyatı və qəhrəmanlığını əks etdirir, buna görə də dastanda qədim inancların

¹ Mənbələrdə onun nəinki quşların dilini, hətta quşlarla bağlı bir çox sirləri bildiyi deyilir. Məsələn, qaranquş yuvasındakı ağ və qırmızı daşların sarılıq xəstəliyinə, idrar pozuntusuna, vəhmə, qorxuya və başqa xəstəliklərə şəfa olduğunu bildirdi (7, s.130).

izlərini görə bilirik. Tuman xanla bağlı əhvalat Ovçu Pirim nağılının süjeti ilə eynidir: Belə ki, Tuman xan taxta çıxması münasibətilə keçirilən toy mərasimində qurdarla Qara Barak itin danışığını eşidir, itin tufanlı gecədə Göl Erki xanın qoyunlarını qurdlardan necə qurtardığının şahidi olur (18, 45). Tuman xan Oğuz nəslindəndir, Oğuz xaqanın ulu babası Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəs (Olcay xan)dır. Belə olduğu halda Tuman xan peyğəmbər varisi sayılır, peyğəmbər nəslindən olan oğuz hökmdarı, Dədə Qorquddan xeyir-dua alan müdrik, ağıllı, qorxmaz oğuz xanı müqəddəs kulta daxil olmuş olur. Tuman xanla bağlı eyni süjet türkmən tarixçisi Salır Baba “Oğuznamə”sində (XVI əsr) Qorqudun adından verilir, burada Tuman xan yox, Qorqudun heyvanların və quşların dilini bilən şaman olduğu göstərilir (4, 44). Oğuzlar haqqında mifoloji rəvayətləri, əfsanələri əks etdirməsi baxımından “Oğuznamə”nin bu variantı invariant hüququ pozisiyasındadır. Folklorşünas professor Füzuli Bayat Salır Baba “Oğuznamə”sini orijinallıq baxımından o birilərindən fərqləndiyini bildirir, çünki, bu əsəri oğuzların özləri yazmışlar (5, 46). Təəssüf ki, bu qiymətli əsər çap olunmamışdır. Dədə Qorqudun övliya olduğunu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının müqəddiməsindən və hekayələrdən görə bilirik, Dədə Qorqudun kəraməti, qutsallığı təkcə Azərbaycanda yox, başqa türk ölkələrində də qəbul olunmuş, qəbri pir sayılmışdır.

Nəticə. Ümumtürk inanc sistemində əsas yer tutan heyvanların dilini bilmə dil arxetipinin formalarından biri kimi ov mədəniyyəti kontekstində meydana çıxmışdır. Şamanlıq və qədim politeist dinlərin təsiri ilə formalaşmış inanc sonradan monoteist görüşlərlə əvəz olunmuş, beləliklə heyvanların dilini bilən mifoloji personajlar, ov əyələri övliyalara, peyğəmbər, imam və seyidlərə, o cümlədən müqəddəslik kultuna daxil olan fəvqəladə güclü hökmdar qəhrəmanlara transformasiya olunmuşdur.

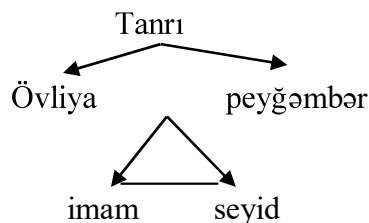
Azərbaycan folklorunda heyvanların dilini bilən arxetip formasının aşağıdakı paradigmaları və funksiyaları təsbit olunmuşdur:

1. Ovçu Pirim (Dərviş Pirim), Əli bin Əbu Talib, Hacı Qaraman, Hacı Qasım Çələbi, Məşədi Qələndər, Şıx Əzəddin, Bəhlul Danəndə, Tuman xan, Qorqud və s. (övliyalar)

2. Süleyman, Musa, İsa, Məhəmməd, İsgəndər (peyğəmbərlər)

3. Hüseyn, Həsən, Rza, Zeynalabdin (imamlar)

4. Seyid Alı, Seyid Rəsul Baba, Seyid Məhəmməd ağa, Mirheydər ağa, Seyid Mahmud, Seyid Yusif ağa, Seyid Füqəra, Seyid Alı Xəlifə, Seyid Mənaf ağa və s. (seyidlər).

Sxemdən göründüyü kimi imam və seyidlər peyğəmbər nəslindən və ortodoksal dinin təmsilçiləri kimi tanınırsalar da, əslində onlar sufi-mistik ideologiyanın daşıyıcılarıdır və ov əyəsi üçbucağının tərəfləri kimi çıxış edirlər.

Heyvanların dilini bilməkdə əsas möcüzəli vergini almaqda tüpürcək fenomeni iksir rolunu oynayır. Mifoloji mətnlərdə və nağıllarda tüpürcək bir funksiya yerinə yetirir, dini mətnlərdə isə bir neçə: heyvanların dilini bilməklə yanaşı şəfa vermək, öldürmək, cəzalandırmaq.

Türk xalqlarında da (qazax, qırğız, tatar, türkmən, türkman, türk) eyni inanc özünü göstərir, ov əyələrinin müqəddəslərə transformasiyası, övliya, pir kultuna sayğı, ehtiram olduğunu müşahidə edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. AFA XII kitab (Zəngəzur folkloru), Bakı, Səda, 2005, 463 s.
2. AFA X kitab (İrəvan çuxuru folkloru) Bakı, Səda, 2004, 471 s.
3. Бакиров Марсель. Татарский фольклор: монография. Второе дополненное издание. Казань: Изд. Академии Наук. РТ. 2018. 406 с.
4. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. М., Мысль, 1970, 144 с.
5. Bayat Füzuli. Oğuz dünyasının epik qanunları və qəhrəmanın bioqrafiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 148 s.
6. AMEA Folklor İnstitutunun Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi fil.ü.f.,dos.Cəlilova Aynur Elman qızının 2022 və 2023-cü illərdə Naxçıvan MR Şahbuz və Ordubad rayonlarından topladığı materiallardan.
7. Demiri Kemaleddin. Hayat' ul hayvan. İstanbul, 1973, 411 s.
8. Демидов С.М. Растения и животные в легендах и верованиях туркмен. Серия «Этнография туркмен» Вып. 1. М.: Старый сад, 2020, 446 с.
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 464 s.
10. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 483 s.
11. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 468 s.
12. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2013, 458 s.
13. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Zərdabi LTD", 2013, 465 s.
14. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, VIII kitab (Kəlbəcər rayonundan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Zərdabi LTD", 2014, 440 s.

15. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, X kitab (Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, Elm və təhsil, 2018, 382 s.
16. Quliyev Hikmət. Müdrik qoca arxetipinin semantik strukturu və paradiqlmaları. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 216 s.
17. Подвижники ислама: Культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе/ Сост. С.Н.Абашин, В.О. Бобровников. М.: Вост. лит., 2003, 336 с.
18. Rəşiddəddin F. Oğuznamə. Bakı, 1992, 72 s.
19. Селезнев А.Г., Селезнова И.А., Белич И.В. Культ святых в сибирском исламе: специфика универсального. М.: ИД Марджани, 2009 – 216 с.+48 с. цв. ил.
20. Şərrur folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 348 s.
21. Yeşildal Ünsal Yılmaz. Mitten Destana, Destandan Türkiye Anadolu Sahası Türk Folklorunda Geyik. Konya, 2015, 183 s.
22. [file:///C:/Users/User/Downloads/medved-v-traditsionnom-mirovozzrenii-hakasov%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/medved-v-traditsionnom-mirovozzrenii-hakasov%20(1).pdf)
23. [file:///C:/Users/User/Downloads/materialy-k-izucheniya-kulta-svyatyh-u-kazahov-na-primere-zapadno-kazahstanskoy-oblasti%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/materialy-k-izucheniya-kulta-svyatyh-u-kazahov-na-primere-zapadno-kazahstanskoy-oblasti%20(4).pdf)
24. <file:///C:/Users/User/Downloads/nntiik-2015-N3-185-187.pdf.pdf.pdf>

